

Research Paper

**Investigating the Literary Geography of Fatalism
in the Epic System of Genghis Shahnameh**

Seyed Mohsen Jamalizadeh¹, Khorshid Ghanbari^{*2}, Majid Hajizadeh³

1. Department of Persian Language and Literature, Haj Qassem Soleimani Unit, Islamic Azad University, Kerman, Iran.
2. Department of Persian Language and Literature, Haj Qassem Soleimani Unit, Islamic Azad University, Kerman, Iran.
3. Department of Persian Language and Literature, Haj Qassem Soleimani Unit, Islamic Azad University, Kerman, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 477-487

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Fatalism, Destiny, Shams-Al-Din-Kashani, Changizi Shahnameh.*

One of the common beliefs and beliefs in the past is the belief in predestination. The mind and language of the ancient man sometimes considered the destinies to be caused by the divine will and sometimes affected by the movements and properties of the planets. Destinies and destiny is an algebraic thing that is determined in advance and cannot be changed, but sometimes it is possible to avoid the occurrence of destiny by doing some things and change the destiny. In this article, we have tried to find out the type of its application in the Shahnameh of Changizi by Shams-al-Din Kashani, after mentioning the origins and dimensions of the factor of fatalism. This research was done with a descriptive-analytical approach. The data collection method is library and we have used logical method in data analysis. Determinism is a belief that has an ancient history in human life. In some cases, this belief has led to justification and submission to unpleasant events, and sometimes it has been a factor in advancing the desired goals. For example, sometimes the destiny of a society was in the hands of a general; It means that the destruction or life of that society depended only on his fate. The use of some words such as time, fortune, horoscope, horoscope, dream, etc. all show the ancient man's belief in the factor of destiny. Shams-al-Din-Kashani, like other epic poets, has used the ideas of fatalism in his work, but this belief is not absolutely deterministic. Determinism has been an excuse to justify laziness and laziness in ancient times; However, the destiny of every human being is in the hands of God and himself, and it is God who determines the destiny of each person based on his actions. With this belief, Shams-Kashi provided the platform for a new understanding of the belief of predestination.

Citation: Jamalizadeh, M., Ghanbari, Kh., Hajizadeh, M. (2024). **Investigating the Literary Geography of Fatalism in the Epic System of Genghis Shahnameh.** *Geography (Regional Planning)*, 13(50), 477-487

DOI: 10.22034/jgeoq.2023.325240.3525

*** Corresponding author:** Khorshid Ghanbari, **Email:** kh.ghanbari@iauk.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

One of the common beliefs and beliefs in the past is belief in predestination. The mind and language of the ancient man sometimes considered destinies to be caused by divine will and sometimes affected by the movements and properties of the planets. Destinies and destiny are an algebraic matter that is determined in advance and cannot be changed, but sometimes it is possible to avoid the occurrence of destiny and change destiny by doing some things. Determinism is a belief that has an ancient history in human life. In some cases, this belief has led to justification and submission to unpleasant events, and sometimes it has been a factor in advancing the desired goals. The use of some words such as time, luck, horoscope, horoscope, dream, etc., all show the ancient man's belief in the factor of destiny. Determinism has been an excuse to justify laziness and laziness in ancient times; However, the destiny of every human being is in the hands of himself and God, and it is Yazdan who determines his destiny based on the actions of each person. With this belief, Shams-Kashi provided the platform for a new understanding of the belief of predestination.

Shahnameh writing flourished among the Mongols in imitation of the Iranians, and one of these works is the Shahnameh of Genghis, but so far, no research has been done to investigate the components of fatalism in this work. One of the most important topics that is investigated in epic poems is the element of fatalism. This issue has changed throughout history, but the belief in it is evident in the verses. Finding this topic will help the reader to better understand the work and understand the author's thoughts and reveal another view of his ideas to explain and interpret the verses. This research seeks to answer the question, which components of fatalism are there in Genghis Shahnameh?

Methodology

Considering that this research is in the field of humanities, the method of collecting information is library study and note taking, then analysis and review of the desired verses. Therefore, firstly, all the relevant

Shahnameh in the Mughal period has been studied, and then the relevant literature in which the elements of fatalism have been used have been extracted and analyzed. In this research, after the preliminary mention of the origins and dimensions of the factor of fatalism, the type of its application in the Shahnameh Chingizi poem by Shamsuddin Kashani was investigated. This research was done with a descriptive-analytical approach. The method of data collection is library and logical method is used in data analysis.

Results and Conclusion

"Determinism (fatalism) is one of the characteristics of traditional eastern societies and a belief according to which the fate of man is predestined and all things happen based on predestination and there is no place for human choice and discretion" (Farajnejad, 2012). "This type of view of the universe and belief in 'fatalism', which is rooted in the civilization and historical past of this society, has brought about obvious differences in our way of life, ideas, symbols and beliefs compared to other nations" (Hosami, 1349: 9). Belief in predestination existed in pre-Islamic religions and schools of thought in Iran, such as Mithraism, Zoroastrianism, Zarvaniism, Madhish, etc. In the religion of Islam, the issue of Qada and Qadr, which has been taken from it, has been raised in many religious teachings. Believing in fatalism can sometimes lead to the progress of human society, and sometimes it can neutralize collective wisdom and will, and sometimes even the oppression of kings and epic heroes is generalized to divine destiny. In fact, people with different religions agree with each other in the principle of fatalism. Belief in the time of birth, luck, omens, wishes of the day, time, etc. are all evidence of the beliefs of the ancient people. Many epic poets have reflected this belief and thought in their poems, and few epic poets can be named whose poems are far from these thoughts. Belief in predestination played a prominent role in people's lives until the arrival of the Mongols to Iran, to the point where they considered themselves to have surrendered to the will of destiny, but after the arrival of the Mongols to Iran, their religious beliefs entered not only the borders of Iran, but also

entered the minds of Iranians. In the opinions and beliefs of the Mongols, especially Genghis Khan, Yazdan Pak plays a role more than fate and time play a role in human destiny. In other words, the fate of man is more in the hands of Yazdan and the creator of the world than in the hands of unchanging destiny. Shamsuddin Kashani has been able to portray the beliefs of the Mongols very well. In his work, religious ideas are bold and

effective. Everything is in the hands of God, if he wants, he will give victory to someone. In general, Shamsuddin Kashani, the poet of the *Shahnameh* of Genghis, used less elements of fatalism or absolute determinism such as luck, fate, fortune, horoscope, dream, horoscope, Qada and Qadr in his work. and it can be said that he used the belief in divine destiny in describing the conditions of the Mongol era.

References

1. Faraj Nejad, Zahra and Bazargan, Mohammad Navid (2012). Investigating the element of fatalism in Ferdowsi's *Shahnameh* and religious epics. *Research Journal of Epic Literature*, 9(16), 147-172.
2. Holy Quran.
3. Hosami, Marmar (1400). On the Zarvan tower. Tehran: Agrin Kitab Publishing.
4. Islamic Propaganda Office (1376). *Dictionary of Quranic sciences*. Qom: first volume.
5. Karmi, Mohammad Hossein (2013). Fate and destiny in Persian literature and its influence on the culture of Iranian people. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran*, 54(55), 147.
6. Kashani, Shamsuddin (2018). *Genghis Shahnameh*. Edited by Ghanbari Naniz, Vahid. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhon Publications.
7. Majlesi, Mohammad Bagher, (1368). *Bihar al-Anwar*, volume 5, page 12.
8. Mohseni Tabrizi, Alireza and others (1384). Fatalism and factors affecting it: measuring the level of fatalism in adult women in the cities and provinces of the country. *Social Sciences Quarterly of Khalkhal Azad University*, 2(7), 1-27.
9. Motahari, Morteza (1390). *Man, and destiny*. Tehran: Sadra Publications.
10. Niromand, Shiva and Hosseinihamid, Zahra (2018). The influence of the stars on human destiny from the perspective of the Hermetic and Ishraqi schools. *Quarterly Journal of Theology, North Tehran Unit*, 12(46), 92-77.
11. Rababi, Mahdi and others (1400). The thinking of fatalism and determinism in the book *Naftha al-Masdur* Zaydari Nesavi and its works. *Scientific Quarterly of Persian Language and Literature of Fasa Islamic Azad University*, 12(3), 129-150.
12. Razanhan, Mohammad Hassan and Shirdel, Taqi (2016). Reflection of fatalism and its components in travelogues of the Safavid period. *Scientific-Research Quarterly of History of Islamic Culture and Civilization*, 8(29), 119-144.
13. Ringren, Helmer (2008). *Religious appreciation in Persian epic poems (Shahnameh, Weiss, and Ramin)*. Translation by Khatibi, Abulfazl. Tehran: Hermes Publications.
14. Safa, Zabihullah (1390). *Epic writing in Iran*. Fifth edition, Tehran: Ferdous Publications.
15. Sarami, Gadhamali (1368). *From the color of the flower to the pain of the thorn*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
16. Turani, Ala and Shabani, Laleh (2011). Examining the relationship between Qadha and Qadr with authority from the point of view of Mulla Sadra and Imam Khomeini (pbuh). *Matin Research Journal*, 14(56), 37-49.

مقاله پژوهشی

بررسی جغرافیای ادبی تقدیرگرایی در منظومه حماسی شهنامه چنگیزی

سیدمحسن جمالی زاده- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد حاج قاسم سلیمانی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران

خورشید قنبری ننیز*- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد حاج قاسم سلیمانی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

مجید حاجی زاده- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد حاج قاسم سلیمانی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۴۸۷-۴۷۷ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: تقدیرگرایی، مقدرات، شمس الدین کاشانی، شهنامه چنگیزی، جغرافیای ادبی.	یکی از اعتقادات و باورهای عرفی در روزگاران گذشته، باور به تقدیر است. ذهن و زبان انسان کهن، گاه مقدرات را ناشی از خواست الهی و گاه متأثر از حرکات و خواص سیارات می دانسته است. مقدرات و سرنوشت امری جبری است که از قبل تعیین شده و قابل تغییر نیست ولی گاهی اوقات می توان با انجام بعضی از کارها از وقوع تقدیر اجتناب نمود و مقدرات را تغییر داد. در این نوشته کوشیده ایم پس از ذکر مقدماتی درباره ریشه ها و ابعاد عامل تقدیرگرایی، نوع کاربرد آن را در منظومه شهنامه چنگیزی اثر شمس الدین کاشانی را بیابیم. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. روش گردآوری داده ها کتابخانه ای بوده و در تحلیل داده ها از روش منطقی بهره برده ایم. تقدیرگرایی باور و اعتقادی است که قدمتی کهن در زندگی بشر دارد. این باور در بعضی موارد موجب توجیه و تسلیم در برابر وقایع ناخوش شده و گاه عاملی برای پیشبرد اهداف مورد نظریده است. به طور مثال گاهی تقدیر و سرنوشت یک جامعه در دستان یک سردار قرار میگرفت؛ به این معنی که نابودی یا حیات آن جامعه تنها به سرنوشت وی بستگی داشته است. استفاده از برخی واژه ها مثل زمانه، بخت، فال، طالع، خواب و ... همگی نشان از اعتقاد انسان کهن به عامل تقدیر است. شمس الدین کاشانی همانند سایر شعرای حماسه سرا از عقاید تقدیرگرایی در اثر خود بهره برده است ولی این باور مطلقاً جبرگرایانه نیست. تقدیرگرایی بهانه ای برای توجیه کاهلی و سستی در دوران کهن بوده است؛ حال آنکه تقدیر هر انسانی به دست خود و خداست و این یزدان پاک است که براساس کردار هر فرد، سرنوشت او را رقم میزند. شمس کاشی با این اعتقاد، بستر را برای درک جدیدی از باور تقدیرگرایی فراهم نمود.

استناد: جمالی زاده، سیدمحسن؛ قنبری ننیز، خورشید؛ حاجی زاده، مجید (۱۴۰۲). بررسی جغرافیای ادبی تقدیرگرایی در منظومه

حماسی شهنامه چنگیزی. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۳ (۵۰). صص: ۴۸۷-۴۷۷

DOI: 10.22034/jgeoq.2023.325240.3525

مقدمه

تقدیرگرایی اعتقاد و باوری است فرهنگی و گروهی که تحت تأثیر آن، فرد تقدیرگرا کلیه امور و پدیده‌ها را در حیات اجتماعی خویش به کارکرد نیروها و عوامل ماوراءالطبیعه نسبت می‌دهد و این نیروها را در همه احوال ناظر بر افعال، اعمال و کردار خود می‌داند (محسنی تبریزی و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۲). در تقدیرگرایی این اعتقاد وجود دارد که نتایج کار بشر از قبل توسط نیروهایی که خارج از قدرت و کنترل فرد است تعیین شده‌اند (تورتون و همکاران، ۲۰۱۹).

قدما بر این اعتقاد بودند که حرکت ستارگان و سیارات بر سرنوشت افراد تأثیر می‌گذارد. از نظر هرمس کوچک‌ترین حرکت کوکبی در آسمان باعث اتفاق و رویدادی در روی زمین می‌شود. در واقع تمامی حوادث و اتفاقات روی زمین ناشی از حرکات و اتفاقات آسمان است که بر زمین و زمینیان تأثیر گذاشته و تقدیر و سرنوشت آن‌ها را مقدر و مشخص می‌کند. حتی برای یک ستاره دنباله‌دار نقش پیشگویی قائل است و اینکه اگر در فضای زمین رصد می‌شود، حاوی پیامی بر زمینیان است (نیرومند، ۱۳۹۸: ۳۶). در متن خود هرمس این‌گونه آمده است: «ستارگان دنباله‌دار را بنگر که «ستارگان پیشگو» نام دارند، هنگامی که جهان در انتظار تقدیر آتی خود باشد، این‌ها چند روزی معدود ظهور می‌کنند، از منزلگاه نامرئی خویش در زیر مدار خورشید می‌چرخند!» (Freke, 1998: P31) ایرانیان زمان قدیم اعتقاد راسخی به تقدیرگرایی داشته‌اند که با هجوم مغولان به ایران این اعتقاد نه تنها فراموش نشد بلکه رنگ و بوی دینی به خود گرفته و از حالت تقدیرگرایی جبری خارج و وارد دیدگاه تازه‌ای از تقدیرگرایی یعنی به‌نوعی جنبه تقدیرگرایی دینی پیدا کرد. در دوره پس از حمله مغول، شعرای بسیاری دست به سرایش منظومه‌های حماسی زدند که یکی از این شاعران، شمس‌الدین کاشانی است که ضمن بیان وقایع آن روزگاران، اعتقادات دینی مغولان را در اشعار خود بیان کرده است.

شاهنامه‌نویسی در بین مغولان به تقلید از ایرانیان رونق زیادی پیدا کرد که یکی از این آثار شهنامه چنگیزی است ولی تاکنون پژوهشی برای بررسی مؤلفه‌های تقدیرگرایی در این اثر انجام نشده است. یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که در منظومه‌های حماسی مورد بررسی قرار می‌گیرد، عنصر تقدیرگرایی است. این موضوع در ازنای تاریخ تغییر نموده اما اعتقاد به آن در ابیات مشهود است. یافتن این موضوع موجب درک بهتر خواننده از اثر و پی بردن به افکار نویسنده خواهد شد و نمایی دیگر از عقاید وی را برای توضیح و تفسیر ابیات آشکار می‌سازد. این پژوهش در پی پاسخ دادن به این سؤال است که کدام مؤلفه‌های تقدیرگرایی در شهنامه چنگیزی وجود دارد؟

ادبیات پژوهش

اعتقاد به سعد و نحس بودن ایام سال

ایام سال می‌تواند گاه سعد باشد و گاه نحس. سعد بودن روزگار می‌تواند برای دیگری نحس باشد. برای مثال در هنگامی یسوی در جشن و سرور به سرمیبرد، دشمنانش دچار سوگ و غم بودند. یا در سال خوک که چنگیز خان به دنیا آمد، در همان سال خوک نیز پدرش از دنیا رفت:

همان سال فرخنده خوک بود که آن سور بر دشمنان سوک بود (شمس‌الدین کاشانی، ۱۰۰۲)

همان سال کو شد ز مادر جدا همان کش پدر شد به دار بقا

همان سال کو یافت از تخت بخت همان سال آخر که بریست رخت

بدند این همه سال خوک این عجب گهی در طرب بود و گه در تعب (همان، ۱۰۲۵-۱۰۲۳)

اعتقاد به قضا و قدر

«قضا عبارت از حکم کلی الهی است که آن را قضای الهی می‌نامند و قدر در لغت به معنای اندازه، تدبیر، حکم، قسمت، اقتدار، مقدار، مماثلت، طاقت، قوت و حرمت و وقار و بی‌نیازی آمده است» (تورانی، ۱۳۹۱). «قضا و قدر آنگاه جبرگرایانه است که اراده بشر در آن دخل و تصرفی نداشته باشد ولی اگر اراده و خرد وارد عرصه شود، آنگاه تقدیرگرایی را نمی‌توان به‌عنوان یک نیروی جبرگرایی تلقی نمود» (مطهری، ۱۳۹۰: ۵۶). قضا و قدر یکی از آموزه‌های مهم دینی به معنی حتمیت است یعنی همه‌چیز به

دست خداوند است: «الْحُكْمُ عَلَيْهِمْ بِمَا يَسْتَحِقُّونَهُ عَلَى أَعْمَالِهِمْ مِنَ الثَّوَابِ وَالْعِقَابِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» "قضا یعنی حکم کردن خداوند بر بندگان به آنچه مستحق آن هستند از ثواب و عقاب در دنیا و آخرت، در برابر آنچه انجام می‌دهند" (بحار الأنوار ۵: ۱۲).

مگر کاین شگفتی که را اوفتاد	که او را ز حکم قضا اوفتاد (شمس‌الدین کاشانی، ۵۳۱)
ولیکن همان کس که مکار بود	به فعل بد خود گرفتار بود (همان، ۱۴۴۳)
تو پاداش نیکی بدی میکنی	ندانی که نابخردی میکنی
ببینی که بر سر چه آید تورا	زمانه چه سختی نماید تورا (همان، ۱۶۱۶-۱۶۱۵)
ولی چون کسی بال مرغی برید	چگونه به جایی تواند رسید (همان، ۱۷۵۷)
گهی قصد جان حکیمان کنی	گهی دشمنی کریمان کنی
یکی را به طفلی فرستی به گور	یکی را ز پیری کنی کر و کور (همان، ۱۹۲۳-۱۹۲۴)
مبادا که چشم بد روزگار	گل عیش ما را کند خاک و خار (همان، ۴۷۳۲)

اعتقاد به بخت

بخت واژه‌ای است برای بیان احوالات زندگی که گاه از آن شکایت می‌شود. در واقع، بخت آن بخش از تقدیر است که یک بار و برای همیشه رقم خورده است» (رینگرن، ۱۳۸۸: ۱۲۶). بخت با کلماتی چون نیک، شور، شوم، جوان، برگشته و ... توصیف می‌شود:

یسوکی که بخت و خرد یار داشت یکی پور دیگر جز این چار داشت (شمس‌الدین کاشانی، ۸۸۶)	همه کشته گشتند در کارزار
برآمد از آن شوربختان دمار (همان، ۱۲۰۶)	فریدا و مرگیتی نیک بخت
از این قصه غمناک گشتند سخت (همان، ۱۳۷۲)	نخفت او و بخت جوانش نخفت
که با فرۀ ایزدی بود جفت (همان، ۱۵۲۰)	دو بیدار بخت و دو جوینده کام
که بودند باتای و قتلیق بنام (همان، ۱۵۴۶)	تموچین چو شاه جهان خواست بود
ز بختش همه کارها راست بود (همان، ۱۵۵۳)	وگر خفته خواهد بدن بخت شوم
بگو تا بگیرد سرتخت شوم (همان، ۱۷۲۲)	نشسته شهنشاه بیدار بخت
ابا تاج فرخنده بالای تخت (همان، ۱۹۷۳)	چو شد بخت بیدار او جفت خواب
بر او بسته شد راه رای صواب (همان، ۲۵۲۸)	

گاهی بخت یک شاه یا فرمانده به بخت افراد جامعه خود گره خورده است که اگر آن شاه یا سردار بخت‌برگشته باشد، این بخت برگشتگی به قوم وی نیز سرایت می‌کند:

مر آن قوم را بخت برگشته بود	که سردارشان سخت برگشته بود (همان، ۱۰۹۵)
چو سردارشان نیست سرگشته‌اند	سراسیمه و بخت برگشته‌اند (همان، ۲۲۷۲)

اعتقاد به فال

فال می‌تواند نیکو یا بد باشد. یسوکی به هنگام تولد تموچین (چنگیز خان) اینگونه از فال می‌گوید:

به فالش نکو آمد و زین سبب نهاد آن پسر را تموچین لقب (همان، ۸۶۳)

اعتقاد به تقدیر

«واژه تقدیر که در فارسی سرنوشت را معادل آن قرار داده‌اند از ماده «قدر» و مصدر «قدره» می‌باشد» (کرمی، ۱۳۸۳). به اعتقاد گذشتگان این تقدیر بود که زندگی را شکل می‌داد. درواقع واژه تقدیر نشان‌دهنده نوعی عجز و ناتوانی انسان در برابر رخدادها و حوادث بود. این تقدیر بود که مسیر زندگی را مشخص می‌کرد و انسان‌ها تنها رهرو این مسیر بودند و حق انتخابی نداشتند:

چو بدخواه غافل ز تقدیر بود	همه کار او مکر و تزویر بود (شمس‌الدین کاشانی، ۱۴۳۸)
اگرچه تدبیر او راست بود	ولی آنچه تقدیر می‌خواست بود (همان، ۱۸۶۵)
بدانست گویی که تقدیر چیست	بر او کشف گشت اینکه تدبیر چیست (همان، ۱۵۵۲)

جهان دار بویرق به نخجیر بود نه آگاه از اسرار تقدیر بود (همان، ۱۹۸۳)

اعتقاد به زمانه

زمانه از دیگر واژه‌هایی است که نشان دهنده اعتقاد به تقدیرگرایی است که گاهی مطابق با میل آدمی و گاهی برخلاف آن:

بر این چون برآمد ده و هفت سال زمانه بدی خواست بر بدسگال (همان، ۳۲۳)

چنگیز خان در نامه‌ای که برای اونک‌خان می‌فرستد، این گونه وی را از مجازات اعمال بد خود توسط زمانه آگاه می‌سازد:

ببینی که بر سر چه آید تو را زمانه چه سختی نماید تو را (همان، ۱۶۱۶)

در قسمت مشورت کردن آلتان، پادشاه ختا با وزیرانش، وزیر وی این گونه از زمانه می‌گوید:

که اکنون ز جنگ آشتی بهتر است که راز زمانه به پرده درست (همان، ۲۱۴۹)

طالع

طالع از دیگر واژه‌هایی است که در تعیین سرنوشت انسان‌ها نقش دارد. اینکه میلاد فردی تحت تسلط کدام احکام نجومی و موقعیت کواکب باشد، می‌تواند سرنوشت و زندگی او را معین کند. می‌توان گفت سرنوشت آدمی، زمان تولد وی و موقعیت اجرام فلکی، رابطه تنگاتنگی با یکدیگر دارند. به‌طور مثال زمانی که سلطان جلال‌الدین از پدرش لشکر می‌خواهد تا به جنگ با مغولان رود، پدرش این گونه پاسخ وی را می‌دهد:

ورا گفت چون طالع‌م نیست یار نخواهم زدن دست در هیچ کار

ندانست کو نیز کو مانع است پسر را هم از سستی طالعست (همان، ۲۵۶۹-۲۵۶۸)

اعتقاد به تأثیر سپهر

نگون‌بختی به سپهر و آسمان نسبت داده‌اند (رینگرن، ۱۳۸۸، ۸۰). همچنین هرکسی که دیگری را برنجاند، آسمان نیز همان کار را با وی می‌کند:

ولی هرکه او دل دگرگون کند سزد گر سپهرش جگرخون کند (شمس‌الدین کاشانی، ۱۵۰۰)

گاهی نمی‌توان از سپهر انتظار محبت و مهر داشت حتی اگر مهری نشان دهد درنهایت زخمش را میزند. در قسمت پادشاهی قُبلخان آمده است:

چه داری تو امید مهر از سپهر که تیغت زند چون نمایندت مهر (همان، ۷۶۴)

و یا در قسمت مشورت کردن آلتان، پادشاه ختا با وزیران که نمی‌داند با چنگیز خان جنگ کند یا صلح، وزیر وی که لقبش جنکسانک است، این گونه پاسخ می‌دهد:

که داند که روز نبرد این سپهر به کین رو نماید به ما یا به مهر (همان، ۲۱۵۰)

گردون یا چرخ

منظور از گردون یا چرخ همان سپهر و آسمان است که به اعتقاد مردم قدیم در تعیین سرنوشت نقش بسزایی داشته است. شمس‌الدین کاشانی در قسمت پادشاهی قُبلخان و ذکر احوال او، زمانه را مانند فردی می‌داند که از هیچ‌کس شرم و باکی ندارد:

که کرده است گردون گردان هلاک ورا نیست از هیچ‌کس شرم و باک (همان، ۴۱، ۷۶۳)

یا در قسمت تصمیم اونک‌خان به جنگ و رویارویی با چنگی رخا می‌گوید:

اگر چرخ گردان بود یار ما گل خرمی روید از خار ما (همان، ۱۷۲۱)

در داستان حسین حاجی (لقب) یکی از بازرگانان شهر سغناق بود که توسط فتنه‌جویان کشته می‌شود ولی پسرش از این مهلکه جان به درمی‌برد:

حسین اندر آن شهر یک پور داشت که گردون از او چشم بد دور داشت (همان، ۲۶۵۱)

عدم مقابله با فلک

هرچقدر هم که اونک‌خان (سالار ترک) دارای سپاه و لشکر فراوانی بود ولی نتوانست جلوی خواست فلک را بگیرد و در نهایت توسط چنگیز خان و لشکرش کشته شد:

سپه داشت سالار ترکان بسی ولی با فلک برنیاید کسی (همان، ۱۷۸۱)

مؤاخذه کردن بر کار فلک

گاهی اوقات زندگی آن قدر به فرد سخت می‌گیرد که راهی جز شکوه، شکایت و سرزنش بر کار فلک نیست. شمس‌الدین کاشانی در قسمت مؤاخذه بر کار فلک و جواب دادن خرد به وجه صواب این گونه شکوه می‌کند:

مرا دوش با چرخ بُد ماجرا که از توست بیداد بر ما چرا؟
دلت خود به ما برنسوزد همی نه تیغت دریده بدوزد همی
به خون جهانی است کُفت خضیب چه میخواهی آخر مشتی غریب؟
گهی مهر ورزی تو و گاه کین نه آنت به‌جا میماند نه این (همان، ۱۹۱۵-۱۹۱۲)
شب و روز کار تو خون ریختن جفا کردن و فتنه انگیختن (همان، ۱۹۱۹)

دیدن زمان مرگ در خواب

«پیشگویی و خواب اسرار آینده را بر آدمیان مکشوف می‌ساخت و ایشان را بچاره‌گری برمی‌انگیخت اما همواره برسم "بُوش اندر آمد رُوش" و هیچ‌گاه در برابر قضای الهی چاره‌گری سودی نکرد» (صفا، ۱۳۹۰: ۵۵۹).

در قسمت خواب دیدن چنگیز خان و دانستن زمان مرگش این گونه آمده است:

شبی اندر آن بوم یک خواب دید کز آن خواب دو دیده پر آب دید
بدانست کش تندباد ممات فروگشت خواهد چراغ حیات (شمس‌الدین کاشانی، ۳۳۶۲-۳۳۶۱)

روش پژوهش

با توجه به اینکه این پژوهش در حیطه علوم انسانی است، روش گردآوری اطلاعات به صورت مطالعه کتابخانه‌ای و یادداشت و فیش‌برداری، سپس تحلیل و بررسی ابیات مورد نظر است. پس ابتدا به مطالعه تمامی شاهنامه مورد نظر در دوره مغول می‌پردازیم و سپس ابیات مربوطه که عناصر تقدیرگرایی در آن‌ها بکار رفته است استخراج و بررسی می‌کنیم.

یافته‌های پژوهش

«تقدیرگرایی (فاتالیسم) یکی از ویژگی‌های جوامع سنتی شرقی و اعتقادی است که طبق آن، سرنوشت انسان از قبل مقدر شده و تمامی امور بر اساس مقدرات رخ می‌دهد و جایگاه برای انتخاب و اختیار انسان وجود ندارد» (فرج نژاد، ۱۳۹۲). «این نوع نگاه به جهان هستی و باور به» تقدیرگرایی که ریشه در تمدن و گذشته تاریخی این جامعه دارد، تفاوت‌های آشکار در روش زندگی، عقاید، نمادها و باورهای ما در مقایسه با سایر ملل را به همراه داشته است» (حسامی، ۱۳۴۹: ۹). «باور عمیق فرهنگی ایرانیان به تقدیر و سرنوشت محتوم، نه تنها آنان را از ضرورت ساختن آینده و برنامه‌ریزی به دور ساخته است، بلکه مستعد آن شده‌اند تا برابر هر نوع ظلم و اجحاف و شداید زندگی نیز سر تسلیم فرود آورند» (همان، ۱۳۴۹: ۷). یکی از ریشه‌های اندیشه تقدیرگرایی را می‌توان آیین زروانی دانست. «طبق آیین زروانی - که از آیین‌های کهن ایرانی است - زمان، آفریدگار اصلی و سرآغاز و سرانجامی ندارد. همیشه بوده و هست و خواهد بود. پیروان این آیین، به نیروی غیرقابل تغییر سرنوشت و اینکه موجودات توسط نیروهای ملکوتی اداره می‌شوند، معتقد هستند» (فرج نژاد، ۱۳۹۲). «وجود سرنوشت بزرگ‌ترین رازی است که تاکنون آدمیان به کشف آن نائل آمده‌اند. این راز رازهاست. تقدیر از خود مایه نمی‌گذارد، آنچه تو را ارزانی می‌دارد، از دیگری بازگرفته است و آنچه را از تو می‌ستانند به دیگری خواهد داد. این حقیقت همواره در جهان جاری خواهد بود که زیان کسی سود دیگری است» (سرامی، ۱۳۶۸: ۶۴۶). «اگرچه اعتقاد به قضا و قدر آفت‌های فراوانی در پی دارد اما از سوی دیگر اعتقاد بجا فوایدی نیز در بردارد. یکی از فواید عمده آن، آرامش‌بخشی به انسان و ایجاد رضا و تسلیم در وجود اوست تا بجای فوران و غلیان در برابر امور نادلخواه، تقویت ایمان را نیز در پی داشته باشد» (کریمی، ۱۳۸۳)؛ و موجب ایجاد محاسن اخلاقی در هر فرد می‌شود. اعتقاد به تقدیرگرایی در ادیان و مکاتب فکری ایران پیش از اسلام مثل میتراییسم، زرتشتی، زروانی، مزدایی و ... وجود داشته است. در دین اسلام موضوع قضا و قدر که تقدیر از آن گرفته شده، در بسیاری از آموزه‌های دینی مطرح شده است. خداوند در سوره حجر آیه ۲۱

می فرماید: «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنْزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ؛ و هیچ چیز نیست مگر آنکه گنجینه‌های آن نزد ماست و ما آن را جز به اندازه‌ای معین فرو نمی‌فرستیم؛ که این‌گونه می‌توان گفت: «آن گنجینه‌ها و خزائن اشیا که پیش خدا است، قضای او و آنچه به اندازه و مقدار معینی به این جهان می‌فرستد، قدر و تقدیر او است» (دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶: ۱۲۷)؛ و یا در سوره توبه آیه ۵۱ خداوند می‌فرماید: «قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» هرگز جز آنچه خدا برای ما خواسته به ما نخواهد رسید، اوست مولای ما و البته اهل ایمان در هر حال باید بر خدا توکل کنند. این آیه بیانگر این نکته است که مقدرات انسان، از پیش نوشته شده است (قرائتی، ۱۳۸۳: ۴۲۶).

باور به تقدیرگرایی گاه می‌تواند موجب پیشرفت جامعه انسانی شود و گاهی می‌تواند خرد جمعی و اراده را بی‌تأثیر نماید و حتی گاهی ظلم و ستم شاهان و پهلوانان حماسه به تقدیر الهی تعمیم داده می‌شود. به‌طور مثال با حمله مغولان به ایران و به وجود آوردن ویرانی‌ها و خرابی‌ها، مردم ایران که روحیه سلحشوری، استقامت و شجاعت خود را از دست داده بودند، خود را تسلیم تقدیر می‌دانستند. «اعتقاد به تقدیرگرایی و جبرگرایی با تکیه بر قلمداد کردن همه حوادث واقعه از طرف خداوند، به‌عنوان اصول فکری عصر هجوم مغول در اکثریت جامعه ایرانی، یکی از عوامل مهم پذیرش ظلم و سد راه مقاومت جانانه علیه هجوم تاتار بوده است» (ربطی، ۱۴۰۰). یکی از ویژگی‌های مهم آثار حماسی تقدیرگرایی است. وجود برخی از کلمات مثل بخت، اقبال، زمانه، تقدیر، قضا، قدر، فال و ... نشان از اعتقاد و اهمیت این امر است که در بسیاری از آثار شاعران، به‌ویژه شاعران حماسه‌سرا یافت می‌شود. شاعران قدیمی اعتقاد داشتند که برخی از اتفاقات به دلیل قضا و قدر رخ داده است و انسان هیچ‌گونه دخالتی در آن ندارد و تنها می‌تواند راضی به تقدیر باشد. یکی از این شاعران حماسه‌سرای دربار مغول، شمس‌الدین کاشانی است که این پژوهش در پی یافتن ردپای تقدیر و تقدیرگرایی در اثر این شاعر می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

جایگاه اندیشه تقدیرگرایی در باورها و عقاید دینی است. درواقع انسان‌ها با ادیان متفاوت در اصل تقدیرگرایی با یکدیگر هم-عقیده هستند. اعتقاد به زمان تولد، بخت، فال، خواست روزگار، زمانه و ... همگی نشان از عقاید مردمان قدیم به این اندیشه است. بسیاری از شاعران حماسه‌سرا بازتاب این باور و اندیشه را در اشعار خود آورده‌اند و کمتر شاعر حماسه‌سرایی را می‌توان نام برد که اشعارش به دور از این افکار باشد. شاید بتوان گفت یکی از ویژگی‌های اصلی یک اثر حماسی بیان عقاید و اعتقادات رایج مردم در آن زمان است که همان‌طور که قبلاً ذکر شد یکی از این عقاید و باورها، اعتقاد به تقدیرگرایی است. اعتقاد به تقدیرگرایی تا قبل از ورود مغولان به ایران نقش پررنگی در زندگی افراد داشت تا جایی که خود را تسلیم خواست تقدیر می‌دانستند ولی بعد از ورود مغولان به ایران عقاید مذهبی آن‌ها نیز نه‌تنها وارد مرزهای ایران بلکه وارد مغزهای ایرانیان نیز شد. در عقاید و باورهای مغولان به‌ویژه شخص چنگی رخاں بیش از آنکه تقدیر و زمانه در سرنوشت انسان نقش داشته باشند، یزدان پاک نقش دارد. به‌عبارتی دیگر سرنوشت انسان بیشتر به دست یزدان و آفریدگار جهان است تا به دست تقدیر بدون تغییر. این آفریدگار پاک است که سرنوشت انسان‌ها را مشخص و مقدر می‌نماید. برخلاف بسیاری از چهره‌های حماسی در آثار مختلف که به هنگام جنگ از زمانه و روزگار مدد می‌جستند، چنگیز خان از یزدان جهان کمک می‌گرفت. شمس‌الدین کاشانی به‌خوبی توانسته است باورهای مغولان را به تصویر بکشد. در اثر وی عقاید مذهبی پررنگ و کارساز هستند. همه‌چیز به دست خداوند است، اوست اگر بخواهد به کسی پیروزی می‌دهد:

چنین بود آیین چنگیز خان همان عادت و دین چنگیز خان

که چون رو نهادی به کار بزرگ مدد جستی از کردگار بزرگ (همان، ۲۰۴۷-۲۰۴۶)

چنین فتح کس را نیفتاده بود که یزدان به چنگیز خان داده بود (همان، ۲۱۲۶)

از نظر شمس‌الدین کاشانی خواست خداوند و نیروی بخت دو عامل موفقیت در زندگی به شمار می‌روند:

به یاری یزدان و نیروی بخت بسی پادشاهان با تاج‌وتخت (همان، ۳۳۷۲)

تا زمانی که خداوند مقدر کننده سرنوشت انسان‌هاست، شکوه و شکایت و نالیدن از فلک کار اهل خرد نیست. همان‌طور که شمس‌الدین کاشانی در قسمت مؤاخذه کردن با فلک می‌گوید:

که از آسمان این همه بازخواست
به جای که حاضر بود اوستاد
چه جویی تو از بام و بوم سرا
که او کاردانی است فرمانروا
هر آن کس که بر کارش انکار کرد
به نادانی خویش اقرار کرد (همان، ۱۹۳۲-۱۹۳۵)
در همین قسمت شمس کاشی می‌گوید که آفریدگار هر آنچه صلاحیت باشد برایت قرار می‌دهد درحالی که تقدیر و زمانه کاری به صلاح و مصلحت ندارند و گاهی روی خوش خود را نشان می‌دهند و گاهی روی ناخوش:
نیاید ز کردار او خود بدی
بدان این سخن نیک اگر بنگری (همان، ۱۹۳۷)
هر آن گه که می‌آردت در وجود
صلاحیت در آن است می‌کند سجود (همان، ۱۹۳۹)
این جهان آفرین است که افراد را به مراد دلشان می‌رساند:
مراد دل ما ز روی زمین
به ما می‌رساند جهان‌آفرین (همان، ۳۴۷۶)
به‌طور کلی شمس‌الدین کاشانی شاعر منظومه‌ی شهنامه‌ی چنگیزی، کمتر از مؤلفه‌های تقدیرگرایی یا جبرگرایی مطلق مثل بخت، فلک، سپهر، طالع، خواب، فال، قضا و قدر را در اثر خود استفاده کرده است و شاید بتوان گفت که از باور به تقدیر الهی در بیان احوالات عصر مغول بهره برده است.

منابع

۱. تورانی، اعلی و شعبانی، لاله (۱۳۹۱). بررسی رابطه‌ی قضا و قدر با اختیار از دیدگاه ملاصدرا و امام خمینی (س). پژوهشنامه‌ی متین، ۱۴(۵۶)، ۳۷-۴۹.
۲. حسامی، مرمر (۱۴۰۰). بر جنبه‌ی زروان. تهران: نشر آگرین کتاب.
۳. دفتر تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶). فرهنگ نامه علوم قرآن. قم: جلد اول.
۴. رازنهان، محمدحسن و شیردل، تقی (۱۳۹۶). بازتاب تقدیرگرایی و مؤلفه‌های آن در سفرنامه‌های دوره‌ی صفویه. فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۸(۲۹)، ۱۱۹-۱۴۴.
۵. ربیعی، مهدی و دیگران (۱۴۰۰). تفکر تقدیرگرایی و جبرگرایی در کتاب نفثه‌ی المصدور زیدری نسوی و آثار آن. فصلنامه علمی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، ۱۲(۳)، ۱۵۰-۱۲۹.
۶. رینگرن، هلمر (۱۳۸۸). تقدیر اعتقادی در منظومه‌های حماسی فارسی (شاهنامه و ویس و رامین). ترجمه‌ی خطیبی، ابوالفضل. تهران: انتشارات هرمس.
۷. سرامی، قدمعلی (۱۳۶۸). از رنگ گل تا رنج خار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. صفاء، ذبیح‌الله (۱۳۹۰). حماسه‌سرایی در ایران. چاپ پنجم، تهران: انتشارات فردوس.
۹. فرج نژاد، زهرا و بازرگان، محمد نوید (۱۳۹۲). بررسی عنصر تقدیرگرایی در شاهنامه فردوسی و حماسه‌های مذهبی. پژوهشنامه‌ی ادب حماسی، ۹(۱۶)، ۱۷۲-۱۴۷.
۱۰. قرآن کریم.
۱۱. کاشانی، شمس‌الدین (۱۳۹۸). شهنامه‌ی چنگیزی. تصحیح قبری نیز، وحید. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
۱۲. کرمی، محمدحسین (۱۳۸۳). تقدیر و سرنوشت در ادبیات فارسی و تأثیر آن بر فرهنگ مردم ایران. مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵۴(۵۵)، ۱۴۷.
۱۳. محسنی تبریزی، علیرضا و دیگران (۱۳۸۴). تقدیرگرایی و عوامل مؤثر بر آن: سنجش میزان تقدیرگرایی در زنان بالغ شهرهای مراکز استانهای کشور. فصلنامه‌ی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد خلیف، ۲(۷)، ۲۷-۱.

۱۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۳۶۸). بحارالانوار، جلد ۵، ص ۱۲.
۱۵. مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). انسان و سرنوشت. تهران: انتشارات صدرا.
۱۶. نیرومند، شیوا و حسینیحمید، زهرا (۱۳۹۸). تأثیر ستارگان بر سرنوشت انسان از دیدگاه مکاتب هرمسی و اشراقی. فصلنامه نامه الهیات واحد تهران شمال، ۱۲(۴۶)، ۹۲-۷۷.

